

УДК: 94 (477.53) «1648/179»:«17» - 057

Юлія Безсмертна (м. Карлівка)

аспірантка кафедри історії України

Полтавського національного педагогічного
університету ім. В.Г. Короленка

E-mail: jbezsmertna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4182-5490>

Служителі в домогосподарствах мешканців Полтави в 60-70-х роках XVIII ст.

Стаття присвячена аналізу домогосподарств м. Полтави, у складі яких Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. зафіксував проживання «служителів». На основі перепису підраховано кількість дворів, підварків та бездвірних хат, господарі яких наймали помічників по господарству. Також обчислено кількість слуг у домогосподарствах різного типу власності. Особливої уваги заслуговує питання про місце проживання слуг у дворі, адже досить часто поряд із чисельною родиною господаря мешкала також й значна кількість служителів. Тож автор спробував проаналізувати, чи залежить чисельність слуг у господарстві від наявності «людських» чи їх відсутності.

Ключові слова: Румянцевський опис, домогосподарство, служитель.

Yuliia Bezsmertna (Karlivka)

Postgraduate student of the Department
of Ukrainian History of the Poltava

National Pedagogical University named after V.G. Korolenko

E-mail: jbezsmertna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4182-5490>

Servants in the households of Poltava residents in the 60-70-th XVIII century

The article is devoted to the analysis of households in Poltava, in which the General description of the Left Bank of Ukraine in 1765-1769 recorded the residence of servants. Despite the recent popularity of urban studies, some aspects of the life of a large regimental center, such as the functioning of a large layer of domestic staff among middle-class households, were only a matter of interest to some researchers. But this is not enough for a clear understanding of the place of domestic service in the early life of a modern city. It is necessary to answer the question about the prevalence of services, the number of employees employed in different types of households, the place of employees in the house, and this is far from a complete list.

The main source from which it was possible to make the appropriate calculations was a census book of the city of Poltava, created in 1765-1766 during the description of Rumyantsev. The document was published in 2012, which greatly simplifies access to all historical information. On the basis of the census, the number of different types of households whose owners hired domestic servants were counted. The number of employees in households of owners, tenants, relatives, etc. is also calculated. Particular attention deserves a question about the place of residence of servants in the yard, because often with the numerical family of the host, there was a significant staff of servants. Given the large number of people living together and small-sized buildings, one can assume that some employees had their own carbon fiber, where they worked, or in utility rooms. So the author tried to analyze whether the number of employees in the house depends on the availability of rooms for servants or their absence.

Key words: Rumyantsev description, household, servant, servant's room.

Незважаючи на значну популярність останнім часом урбаністичних досліджень, Полтава не часто потрапляє на сторінки публікацій, особливо це стосується домодерного періоду її розвитку. Переважна більшість досліджень зосереджені на політичних чи військових аспектах подій, біографіях поодиноких видатних постатей. Інші, начебто малозначимі аспекти життя великого полкового осередку, як от функціонування у середовищі міщан значного прошарку «служителів» – фактично домашніх слуг, – досі викликали зацікавленість лише в кількох дослідників. Поціновувачам економічних досліджень будуть цікаві публікації Тимофії Бріка, який глибоко вивчив питання людського капіталу та доходів слуг за даними Генерального перепису м. Полтави¹. Варта уваги й фахова праця з «неполітичної» історії козацької Полтави Юрія Волошина², у якій докладно описано життя усіх мешканців міста.

Однак цього не достатньо для чіткого розуміння місця «служителів» у житті ранньомодерного міста. Потребують відповіді питання про поширеність служби, про кількість слуг, що наймалися в різні типи домогосподарств, про місце «служителів» у домі, і це далеко не повний їх перелік. Безумовно, головним джерелом, завдяки якому стало можливим зробити відповідні підрахунки, стала переписна книга м. Полтави, створена у 1765–1769 рр., у ході проведення Румянцевського опису Малоросії³. Документ був опублікований 2012 року, що набагато спрощує доступ до нього дослідників⁴. На основі Румянцевського опису було проведено

численні дослідження економіки міста, топографії, демографічних характеристик населення тощо, однак джерело містить ще багато цікавого. Наприклад, у третині домогосподарств Полтави перепис згадує «служителів» і «робітників». Ці особи записані окремо від членів родини: «у него (нее, них) служанок и работницъ (служители и работников) ...», або «во услужении ...», однак щодо них теж указана докладна інформація: ім'я, стать, вік, стан здоров'я, сімейний та соціальний статус, місце походження (для чоловіків). Тож за допомогою історико-демографічного аналізу спробую визначити місце «служителів» у ранньомодерному місті на прикладі Полтави.

У другій половині XVIII ст. Полтава, як і більшість полкових центрів Гетьманщини, складалася з двох частин – фортеці та форштадту⁵. Центральна частина міста, як і зазвичай, уважалася соціально престижнішим районом, адже саме там розташовувалися двори представників козацької еліти й заможних міщан. Околиці ж, натомість, мали більші простори для забудови та ведення господарства. У досліджуваний період мешканці міста проживали в домогосподарствах трьох видів: дворах, бездвірних хатах і підварках⁶. За підрахунками сучасного українського дослідника Юрія Волошина, на 1766 р. у місті нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці і 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворівих місця (27 і 38)⁷.

Дані Румянцевського опису свідчать, що слуги мешкали майже у кожному другому дворі

¹ Брік Тимофій. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста полтава [Електронний ресурс] / Historians.in.ua. – Режим доступу на 13.05.19: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij;Brik_Tymofii_Income_and_occupational_inequalities_in_Premodern_Ukraine:_Cossacks,_Peasants,_and_Unmarried_girls [Електронний ресурс] / Forum for Ukrainian Studies. – Режим доступу на 11.07.15: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofii-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.

² Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. [Текст] / Юрій Волошин. Київ : К.І.С., 2016. 356 с.; Волошин Ю. «Служителі» і «робітники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI-XVIII ст. Київ - Краків: LAURUS - Historia Iagiellonica, 2015. С. 391-402.

³ Румянцевський опис зберігається у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Переписна книга Полтави знаходиться – ф. 57, оп. 2., спр. 1, арк. 1-388.

⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. К.: Наш час, 2012. 576 с.

⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті ... С. 22.

⁶ Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. К. : Видавець Олег Філюк, 2015. С. 44-47.

⁷ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 27.

у фортеці і у кожному четвертому на форштадті. 16 служителів мешкали у 8 бездвірних хатах у середмісті (25,9% від усіх бездвірних хат у фортеці) та в одній на околиці (2,6%). У 41 підварку також наймали слуг (4 у фортеці (40%) і 37 на форштадті (22%)). Таким чином, у кожному із наведених типів домогосподарств існувала необхідність у додатковій робочій силі, недос-

тачу якої компенсували наймом «служителів» та «робітників», як їх називає джерело (таблиця 1). У середньому наймалося 3 особи на господарство. Однак у фортеці й передмісті середній показник суттєво різнився – 4,3 й 2,1 відповідно, що свідчить про перевагу в кількості слуг у домогосподарствах центральної частини міста більш ніж у 2 рази.

Таблиця 1.

Кількість слуг у дворах, підварках, бездвірних хатах*

Тип домогосподарства	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Бездвірна хата	16	2,20	8	4,40	1	0,19	1	0,41	17	1,34	9	1,99
Двір	686	95,32	147	89,31	488	89,07	214	85,19	1174	92,65	361	86,82
Двір, оренда	16	1,38	8	3,77	5	0,93	3	0,41	21	1,18	11	1,74
Підварок	8	1,10	4	2,52	47	8,52	32	12,35	55	4,27	36	8,46
Підварок, оренда					6	1,11	5	1,23	6	0,47	5	0,75
Інше					1	0,19	1	0,41	1	0,08	1	0,25
Усього	726	100	167	100	548	100	256	100	1274	100	423	100

* усі підрахунки зроблені на основі даних Генерального опису Малоросії м. Полтави (із «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр.»)

Більшість – 93,8% (1195 осіб) мешкали у дворах. Наступними за чисельністю слуг є підварки. Там працювала 61 особа (4,78%). І лише 17 осіб наймалися до господарів бездвірних хат (1,34%). Загалом, 423 (36,2%) із 1167 господарств користувалися послугами наймитів, при цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою – 167 (65,2%) із 256 описаних у документі, та 256 (28,1%) із 911 домогосподарств на форштадті.

Для порівняння, у Кракові в 1795 році слуги зафіксовані в більш ніж половині краківських господарств. Цей результат польський дослідник Радослав Понят називає зависоким, адже дані отримані щодо Варшавської парафії Св. Христа вказують на найм служителів у чверті всіх господарств. У такій ситуації дослідник пропонує

розглядати наявність домашньої служби у щонайменше 25% господарств як мінімальне значення⁸. Таким чином, майже 36% домогосподарств Полтави, які використовували допомогу слуг, трохи перевищують пропонований мінімальний показник.

Слід також пам'ятати, що отримані результати стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Напевно, деякі з них, хоча й не використовували службу під час перепису, робили це в інший час, тобто подібні результати не можна вважати остаточними. Юрій Волошин, аналізуючи сповідні розписи Полтави, (1775 р.) зазначає, що слуги мешкали у 338 із 882 дворів, що становило 40, 6%⁹.

⁸ *Poniat R.* Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku. – Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 2011. С. 215.

⁹ *Волошин Ю.* Вказ. праця. С. 118.

Зауважу, що за підрахунками Юрія Волошина у 1765-1769 рр. у Полтаві налічувалося 1230 слуг (578 чоловіків та 652 жінки). Там само. – С. 117; Тимофій Брік у статті «Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава» робив обчислення виходячи із цифри 1149 слуг, враховуючи лише працівників старше 5 років. Тож різні підходи до розрахунків та деякі розбіжності суттєво не вплинуть на остаточні результати.

Можна припустити, що така велика кількість господарств зі слугами пов'язана з тим, що наймали лише одного або усього кількох помічників. Так, наприклад, у польських містах серед господарств зі слугами в половині випадків наймався лише один працівник. У 40% випадків працювало дві-чотири людини¹⁰.

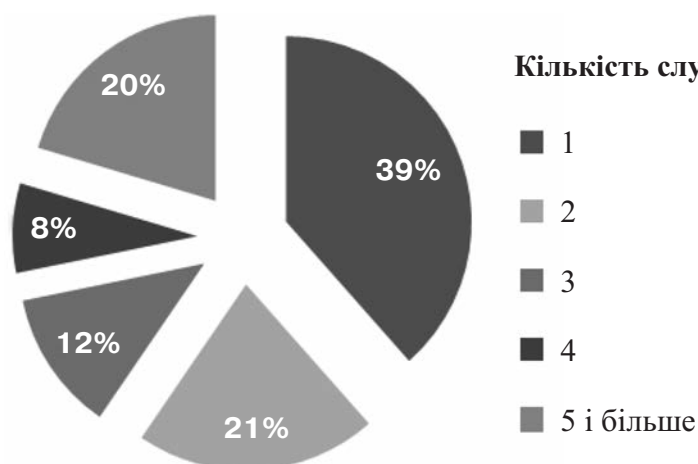
Серед полтавців близько 39% роботодавців наймали 1 слугу, при цьому більшість таких

дворів розміщувалась на форштадті (див. таблицю 2). 21,04% мали 2 служителя, 12,06% – 3 осіб, 7,57% – 4. Тобто як і в польських містах від 2 до 4 слуг мали близько 40% господарств (40,67%). Більше 5 слуг у господарстві мали 20,09%. (див. діаграму 1.) У польських містах на тих, хто мав п'ять або більше службовців, припадало не більше 16%¹¹.

Таблиця 2.

Кількість слуг у домогосподарствах фортеці й форштадту

Слуг у наймача	Фортеця		Форштадт		Разом	
	Дворів	%	Дворів	%	Дворів	%
1	32	7,57	134	31,68	166	39,24
2	30	7,09	59	13,95	89	21,04
3	23	5,44	28	6,62	51	12,06
4	19	4,49	13	3,07	32	7,57
5	16	3,78	7	1,65	23	5,44
6	13	3,07	2	0,47	15	3,55
7	9	2,13	5	1,18	14	3,31
8	9	2,13	2	0,47	11	2,60
9	8	1,89	1	0,24	9	2,13
10	2	0,47	2	0,47	4	0,95
11	1	0,24	3	0,71	4	0,95
14	2	0,47		0,00	2	0,47
16	1	0,24		0,00	1	0,24
22	1	0,24		0,00	1	0,24
26	1	0,24		0,00	1	0,24
Усього	167	39,48	256	60,52	423	100,00



Діаграма 1

¹⁰ Poniat R. Вказ. праця. С. 220.

¹¹ Там само. С. 221.

Однак деяка невідповідність у підрахунках виникає у випадку, якщо кілька родин зі слугами мешкали в одному дворі (див. таблицю 3). Та як бачимо, суттєвої різниці у відсотковому співвідношенні не виникає, адже таких дворів із кількома родинами усього 15.

Таблиця 3

Співвідношення кількості слуг, дворів і роботодавців

Слуг	Разом			
	Дворів	%	Роботодавців	%
1	157	38,48	166	39,24
2	86	21,08	89	21,04
3	50	12,25	51	12,06
4	32	7,84	32	7,60
5	23	5,64	23	5,46
6	14	3,68	15	3,54
7	13	3,19	14	3,3
8	11	2,7	11	2,61
9	8	1,96	8	1,90
10	4	0,98	4	0,95
11	4	0,98	4	0,95
14	2	0,49	2	0,48
16	1	0,25	1	0,24
22	1	0,25	1	0,24
26	1	0,25	1	0,24
Усього	408	100	423	100

Цікаво, що інколи слуги мешкали навіть у адміністративних будівлях. Так, Григорій Шаповал з дружиною й сином мешкав у покоях при сотенній канцелярії. При цьому вони ще й наймали «работницу, девку Параскевию Яковлеву, дочь п'ятнадцяти лет, левою ногою не владеет. Взята на пропитание»¹². Що спонукало невелику родину, яка навіть не мала власного житла взяти на утримання молоду дівчину, невідомо. Можливо, така потреба була викликана необхідністю догляду за дитиною, адже їхньому сину Онисиму був лише рік.

Варто зауважити, що обчислена кількість дворів не є остаточним показником реальної кількості осіб, які наймали слуг, адже лише 85% слуг (1088 осіб) наймали власники двору. Майже 10% слуг (127 осіб) проживали у господарствах підданих. Інші наймалися до осіб, що орендували житло (27 осіб, чи 2,13%), підсусідків (14 осіб, чи 1,11%), родичів власника житла (11 осіб, чи 0,87%) (див. таблиця 4).

Аналіз кількості слуг відповідно до майнового стану голови господарства показує, що власники нерухомості мали більше можливостей для найму помічників, ніж у випадку з іншими категоріями. Однак це може бути свідченням не лише їхнього кращого економічного становища, але й мати практичне обґрунтування. Подібна ситуація спостерігалася й у польських містах, де за словами Радослава Понята «кількість членів родин «власників майна» була в середньому більшою за інші групи, що призводило до збільшення попиту на роботу службовців»¹³. Звичайно, висновок про те, що багаті

Таблиця 4

Кількість слуг у дворах з різним типом власності

Кількість Тип власності	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Власник	645	50,95	134	84,27	443	34,44	195	78,19	1088	85,39	329	80,60
Наймач	17	1,26	8	3,77	10	0,87	8	1,65	27	2,13	16	2,49
Підданий-підсусідок	59	3,95	22	10,06	82	7,11	50	19,34	141	11,06	72	15,68
Родичі	9	0,71	1	0,62	3	0,16	2	0,41	12	0,87	3	0,50
Інше	6	0,47	2	1,25	1	0,08	1	0,41	7	0,55	3	0,75
Усього	726	57,35	167	100	548	42,65	256	100	1274	100	423	100

¹² Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 393.

¹³ Poniat R. Вказ. праця. С. 242.

люди наймали більшу кількість слуг, ніж бідні, навряд чи можна вважати особливо показовим. Більш цікавим, на мою думку, є те, що дехто, навіть не маючи власного житла, все ж користувався послугами слуг (див. діаграму 2).

Як бачимо, одним із способів використання нерухомості в Полтаві була здача житла в найм. Описом зафіксовано 10 орендованих господарств (6 дворів на території фортеці та 1 двір і 3 підварки на території форштадту), які наймали 27 слуг (2, 13%) (таблиця 4). При цьому наймачів житла – 16 осіб. Це пояснюється тим, що інколи кілька осіб орендували приміщення в одному дворі або поряд із сім'єю власника мешкали ще й інші особи, які наймали частину двору. Наприклад, полтавський козак Григорій Серета, (у джерелі записаний як Цьомкалів зять) орендував половину двору полтавської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 30 рублів у рік. Там він утримував шинок, для роботи у якому й найняв Федора Піку (оплата в рік 10 рублів). Іншу частину двору наймав Михайло Вязовський за 3 рублі, який «пробиваєть портнимь майстерством, а в цех полтавський он не записан»¹⁴. «Работніками» в нього записано 7 чоловіків віком від 9 до 30 років, 4 з яких «взяти

для науки на хозяйское пропитание», а інші отримують платню в 5, 7 і 9 рублів¹⁵. Це найбільша кількість слуг серед наймачів житла.

Троє слуг було в купця Мирона Широкого, який мешкав у дворі графа Олексія Розумовського, що складався з 14 хат. Дві з них і наймав полтавський купець під шинок за 12 рублів на рік¹⁶.

Петро Покровский, Омелян Миронов та Михайло Хіміченко наймали по двоє слуг. Цікаво, що «работніцами» у Хіміченка записані дві дівчини-учениці: Варвара 15 років та Агрофена 13 років, які «взяти на изучение ткацкому майстерству беззаплати»¹⁷. Це єдині в місті дівчата, зафіксовані переписом, узяті на навчання.

Козак Омелян Миронов теж, імовірно, був ремісником, незаписаним у цех, адже вказано, що він «бавится цирулническим искуством и впрядь оним же пробивать намерен»¹⁸. Один із його найманих працівників, очевидно, теж був ремісником або учнем, який вже завершував навчання, бо жив «из половины получаемого от цирулнического искусства»¹⁹, другу половину, мабуть, віддаючи Миронову. Інший слуга отримував 8 рублів на рік, що разом з орендою в 15 рублів становило 23 рублі щорічних видатків.

Діаграма 2



¹⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. ... С. 67.

¹⁵ Там само. С. 67.

¹⁶ Там само. С. 279.

¹⁷ Там само. С. 322.

¹⁸ Там само. С. 102.

¹⁹ Там само. С. 102.

Ще 11 осіб наймали лише 1 слугителя. Серед них єдина жінка, що орендувала житло, вдова Феодосія Оробінкіна. Разом з нею мешкала дочка Ірина (28 р.), онука Ганна (4 р.) і «работніца» Уляна (12 р.). Чи справді була якась реальна допомога від дванадцятирічної, сказати важко, та й отримувала вона небагато – 80 копійок на рік.²⁰ У тому ж дворі хату наймав і Степан Богомазенко – місцевий посполит – з дружиною. Їхня служниця теж була досить молодою – 14 років і також отримувала 80 копійок на рік²¹.

Варто зазначити, що більшість наймачів орендували лише частину двору, Григорій Середа наймав один двір з Михайлом Вязовським. Петро Покровський орендував житлові приміщення двору, а Василь Пашенко – лавки. Вдова Ганна Васильєва торгувала у двох покоях гарячим вином, медом і пивом, а третій pokій віддався в найм полковому циркульнику Василю Беті. Проживав там Бети «работнік», який *«иметь циркульническое искусство и с получаемого за оное платит половину показаному Бете»*²².

Мирон Широкий орендував шинок у дворі, де мешкали ще 8 сімей. Серед них Єфим Кошман і Андрій Соляник, які теж наймали слуг²³. У підварку донецького полку пікінера Івана Комлика здавалися в найм 3 хати, хоча лише в одній мешкала родина Михайла Бажана, яка наймала «работніцу»²⁴. Михайло Химиченко та Григорій Богомазенко, згадані вище, теж мешкали в одному дворі²⁵.

Цікавим, на мою думку, є випадок, коли поряд із чисельною челяддю власника двору (сотенний отаман Іван Миненко наймав 11 слуг), в одній з орендованих хат проживав Андрій Роговий з родиною. У нього було четверо малолітніх дітей п'яти, шести, восьми й дев'яти років і «работніца» Марфа дванадцяти років, яка, скоріш за все, й доглядала малечу²⁶.

Лише п'ятеро наймачів житла, що наймали слуг, – Гнат Приходько, Омелян Миронов, Петро

Петров, Трофим Бойченко та Андрій Санжаровський – орендували повністю увесь двір.

Показовим, на мою думку є те, що, крім невеликої плати власнику будинку, ці особи мали достатньо коштів, щоб заплатити ще й працівникам.

Найбільше (30 рублів) платив Григорій Середа, який орендував шинок. Його видатки, включно із заробітною платою «работніка», становили 40 рублів на рік, що тоді було досить значною сумою. Так само чималу суму – 15 рублів (23 із заробітною платою слуг) віддавав за орендований у церкви Воскресіння Христова шинковий двір козак Омелян Миронов. Полтавський купець Мирон Широкий за 12 рублів на рік наймав дві хати під шинок. Разом із оплатою слугі Івану Миронченку, який працював на нього з дружиною і сином за 6 рублів, виходило 18 рублів щорічно. За подібну суму можна було б придбати і власне житло, адже, як зазначають дослідники, ціни на житло в місті коливалися, починаючи з 10 до 1000 рублів (у середньому 10-25 рублів за рублену хату з сіньми)²⁷. Однак зважаючи на розташування орендованих приміщень у центрі, ціна б за нього була досить високою.

Інші орендатори платили значно менше – від 2 до 7 рублів. Відповідно й оплата праці слуг була меншою – від 40 копійок до 3 рублів на рік. На жаль, джерело не фіксує, чим заробляли на життя інші орендарі, тож встановити, наскільки необхідним було наймання додаткових робочих рук, досить важко. Однак випадки найму слугителів особами, які навіть не мали власного житла свідчить про поширеність інституту служби навіть серед незаможних сімей.

Значна кількість дворів була населена підданими. Юрій Волошин називає їх «підданими-підсусідками», так як термін підсусідок в Румянцевському описі не вживається. Однак після співставлення даних із сповідними розписами дослідник стверджує, що укладачі опису називали «підданими» саме підсусідків²⁸. Тому вико-

²⁰ *Poniat R.* Вказ. праця. С. 379.

²¹ Там само. С. 379.

²² Там само. С. 95.

²³ Там само. С. 278-279.

²⁴ Там само. С. 292.

²⁵ Там само. С. 321-322.

²⁶ Там само. С. 394.

²⁷ *Волошин Ю.* Вказ. праця. С. 38-40

²⁸ Там само. С. 113.

ристовуватиму саме термін піддані, хоча й не всі особи віднесені до цієї категорії саме так записані в джерелі.

Частина з них наймала кількох слуг або й учнів. Отже, імовірно, значну частину підданих становили ремісники, які працювали на своїх патронів і не належали до цехів²⁹. Частіше рід діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів³⁰. Наприклад, найбільше слуг було в підданого Хрестовоздвиженського монастиря посполита Власа Бабанського. Він разом з родиною мешкав у дворі Полтавського монастиря й наймав 7 служителів, четверо з яких були «взяти на изучение портному майстерству беззаплати»³¹. Ще один підданий монастиря – Кіндрат Крупенко – мав п'ятеро слуг «взятие на изучение в годѣ без заплати, на его плати и пище». Для вивчення чого взяті учні документ не вказує, правда, про самого Кіндата сказано: «Консистенсій платить в оній монастир в годъ по рублю, а иногда и боліе по расположению, да сверхъ того на оной монастир делаетъ разниѣ

поделки без заплати. Проживаетъ шитьемъ шуб и деланием овчинъ, а в цех не записанъ»³². Отже, Кіндрат, очевидно, займався кушнірським ремеслом.

По шестеро слуг було в Данила Бадая, посполитого Дмитра Білушенка та в Юхима Корженка, підданого Олексія Розумовського. Обидва теж були ремісниками, незаписаними в цех. Бадай «пробиваютъ портнимъ майстерствомъ»³³, а Корженко мав трьох учнів для «изучения сапожному майстерству беззаплати»³⁴.

Заслужують на увагу й мешканці двору райці полтавського магістрату Григорія Пашенка. Крім сім'ї господаря – дружини й двох синів (7 років та 1 рік), з ними проживали дві племінниці (18 та 14 років). Він також наймав 7 служителів, серед яких жінка Марія з однорічною дитиною, яка ймовірно могла бути годувальницею³⁵. У тому ж дворі проживав Іван Омельченко «без заплати, за одной толко слушающей на хозяевъ работы»³⁶, який, скоріш за все, був підданим Пашенка, хоча чіткої вказівки

²⁹ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 34.

³⁰ Там само. С. 35.

Варто зауважити, що до сьогодні не існує єдиної точки зору з приводу місця учнів у суспільній ієрархії. Наприклад, Анжеліна Арру (Angiolina Arru) та Рольф Енгельсін (Rolf Engelsing) і Марзіо Барбарлі (Marzio Barbagli) ще в 90-х роках минулого століття дискутували з приводу того чи варто включати учнів (apprentices) у склад домашніх слуг, чи це помилка, яка призводить до перебільшення кількості чоловіків на службі. Напротивагу, Пітер Ласлетт (Peter Laslett) і Джон Хайнал (John Hajnal) висловлювали ідею включення в категорію «слуги» великої кількості людей, об'єднаних фактом проживання в будинку свого господаря, в тому числі й учнів. «Це однаковою мірою доречно, як і виключення учнів із досліджень та включення до них слуг, які не живуть з господарем» - зазначала Рафаелла Сарті (Raffaella Sarti). Докладніше див. Raffaella Sarti The True Servant. Self-definition of Male Domestics in an Italian City (Bologna, 17th-19th Centuries) / An International Quarterly Special issue on Domestic Service edited by Antoinette Fauve-Chamoux and Richard Wall. – Bologna, 2000. – P. 1-23. Тож виходячи з ідеї спільного проживання та виконання учнями певної роботи у господарстві автор вважає доцільним віднести їх до категорії служителів.

³¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 264.

³² Там само. С. 129-130.

³³ Там само. С. 123.

³⁴ Там само. С. 271.

³⁵ Жінка-годувальниця – молодиця, яка материнським молоком вигодує своє або чуже немовля. (Український тлумачний словник. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/) Годувальницю наймали, якщо мати дитини не може або не хоче годувати грудьми свою дитину. Причини різноманітні і можуть варіюватися від серйозних захворювань, втрати молока, виснаження після пологів й до найрізноманітніших стереотипних уявлень. Практика використання годувальниць давня і загальна для багатьох культур. Найчастіше її пов'язували з соціальним класом аристократії і вищих класів суспільства. Ігор Сердюк досліджуючи дитинство у Гетьманщині звернув увагу на використання найманих «мамок» або няньок для годування та догляду за дітьми, зазначаючи, що «у випадку простоліду та «середнього класу» догляд за дитиною входив до широкого кола обов'язків наймичок». (Сердюк І.О. Дитина і дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний вимір: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Ігор Олександрович Сердюк. Полтава-Запоріжжя, 2018. С. 272).

³⁶ Там само. С.136

про це у документі немає. При цьому він теж мав власних «робітників» – 5 чоловіків і вдову Агафію. Примітно, що вони отримували досить велику платню: Іван Савченко – 6 рублів, Денис Барвінченко – 6,5 рублів, Кіндрат Чардаков – 4, а Артем Чубенко і Павло Варвінський – по 3. Можливо, вони допомагали Омельченку в ремеслі, адже він *«проживаєть портным майстерством, а в цех не записан»*³⁷. На мою думку, ця фраза зайвий раз указує на факт існування позацехового ремісництва, яке, знаходячись під захистом патрона, успішно конкурувало з цеховим. Загалом 16 підданих мали від одного до чотирьох учнів.

Ще кілька осіб жили *«без плати»* або *«без найму»* і також наймали слуг. Наприклад, у дворі дякона Миколи Симонтовського *«жительства имеет безплаты не имеющий собственного своего двора»*³⁸ купець Андрій Павленко з дружиною і 4 дітьми. Очевидно, вони були підсусідками, однак теж мали слугу. Цікава ситуація склалася й у дворі козака Федора Пустовойта. У приміщенні, що складалося з трьох жилих покоїв, людської й трьох комор мешкали: сам Пустовойт з дружиною та їх 3 сини із сім'ями (у одних було 5 дітей, у іншого – 2), тобто разом 15 осіб. У тому ж дворі без найму проживав козак Іван Мисниченко з дружиною, їх син та зять з дружиною й дочкою – іще 6 мешканців. При цьому вони ще наймали 50-літню вдову Агафію й дівку Тетяну 8 років. Де розміщувалися 23 особи, велике питання, як і те, навіщо й так велика родина прийняла на безкоштовне проживання ще одну численну сім'ю³⁹.

Ще один подібний випадок зафіксовано у дворі купецької вдови Ганни Пашенкової. Там проживав *«без найму з единой токмо науки»*⁴⁰ уродженець польської нації Мартин Маляр, який мав «робітника» хлопця 18 років. Зважаючи на

красномовне прізвище, можна припустити, що він був художником і навчав господарку малювати, а тому не платив за житло. Схожа ситуація й у бандуриста Федора Михайлова, який проживав *«безплати»* у козаків Сочавців і мав помічника 12 років⁴¹.

Андрій Безпечний, підданий Олексія Розумовського, наймав 4 слуг. Ще дев'ятеро – Михайло Куличенко, Степан Вакуленко, Іван Харківський, Іван Кочерга, Григорій Луговий, Осип Івахін, Іван Плохотенко, Олексій Сидоренко та Давид Пінчук – мали трьох слуг. Вісімнадцять підданих наймали двох помічників, і по одному служителю було у 31 господаря.

Серед підданих зафіксовано також двох жінок – вдову Тетяну Цебенкову, піддану полковника Андрія Горленка⁴², та вдову Параску Кобижчанку, піддану сотника Семена Кулика⁴³, які наймали двох і одного слугу відповідно.

Доволі значну кількість дворів мали особи, які на момент перепису в Полтаві не жили⁴⁴. Та, незважаючи на це, тримали чисельний штат осіб, які обслуговували домогосподарство. Наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, бездвірною хатою, шістьма підварками й одним дворовим місцем на території форштадту⁴⁵. При цьому, шестеро його підданих наймали від одного до трьох слуг (усього 10 осіб). Так само десять слуг мали на трьох піддані бунчукового товариша Дмитра Білушенка. Піддані полкового обозного Андрія Руновського наймали 9 «робітників», по 7 слуг наймали піддані полкового судді Григорія Сахновського та бунчукового товариша Федора Занковського.

Ще одним власником майна, що не жив у Полтаві, був граф Олексій Розумовський. Він мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті⁴⁶. У кожному з них

³⁷ Там само. С. 136.

³⁸ Там само. С. 103.

³⁹ Там само. С. 445.

⁴⁰ Там само. С. 149.

⁴¹ Там само. С. 173.

⁴² Там само. С. 320-321.

⁴³ Там само. С. 395.

⁴⁴ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 33.

⁴⁵ Там само. С. 33.

⁴⁶ Там само. С. 33.

мешкали його піддані чи орендарі, які, у свою чергу, наймали слуг. Так, наприклад, п'ятнадцять осіб, що проживали в його власності, мали в розпорядженні 32 служителів.

Таким чином піддані представників полкової та генеральної старшини, які були найбільшми власниками в місті та мали по кілька дворів, імовірно за все, займалися ремеслом чи виконували інші роботи на користь патрона, тому були достатньо забезпечені матеріально, щоб наймати слуг.

Родичами власника можна назвати трьох осіб, які наймали слуг. Найбільшу кількість (9 «робітників») наймав відставний співак імператорського двору Гаврило Романов. Звісно, у Полтаві він не проживав, а за двором наглядав його батько Роман Воскобойнік⁴⁷. По одному слугі було в купця фортеці Святої Єлизавети Степана Аршинова, свояка власника підварку Калужського купця Степана Момонтова⁴⁸, та у Степана Шевченка, племінника козака Михайла Кабакова, який мешкав у тому ж дворі в окремій хаті. Варто уточнити, що і сім'я власника, і Степан наймали по служниці, але в джерелі чітко розмежовано: відразу описана сім'я власника двору, потім родина племінника⁴⁹.

До інших я віднесла вдову, попадю Ганну, яку взяв «на пропитание» разом з дітьми військовий товариш Гнат Давидович⁵⁰, сім'ю вище згаданого Григорія Шаповала, що проживає в покоях при сотенній канцелярії⁵¹, та Саву Якубовича, який «*жительство имеет по приказанию его сиятельства...*» (мається на увазі граф Олексій Розумовський) та наглядає за будівництвом⁵².

Зважаючи на особливості проживання слуг у досліджуваній період разом з господарями протягом тривалого часу, чимало дослідників уважають слуг членами родини, розглядаючи це поняття як сукупність усіх домочадців або ж усіх, хто мешкає в одному домі й підлягає главі родини⁵³. Однак де ж проживала така чисельна група осіб, враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель?

«Так як робочий день домашніх слуг починався вдосвіта й тривав до пізньої ночі, вони повинні були проживати в одному домі з господарями» вважає дослідниця дворянського побуту В.А. Веремєнко. Вона описує щоденний побут слуг у родині і зазначає, що існування «людської», як окремого приміщення для слуг, згадується лише в дуже багатих будинках, у яких було не менше 4-5 слуг. При наявності в будинку декількох домашніх працівниць кожна з них отримувала свій «кут» в залежності від статусу. Няня – у дитячій (на окремому ліжку, кріслі, кушетці або навіть на підлозі) поруч зі своїм вихованцем, кухарка – на кухні, по сусідству з пічкою або ж плитою, покоївка – у передпокої, на скрині, переносній кушетці або знову таки на підлозі. Такі умови робили практично неможливим ні денний відпочинок прислуги, ні прийом нею гостей у будинку в господарів⁵⁴.

У дворах полтавців містилися різноманітні споруди: хати, комори, повітки, стайні, лавки, клуні, хліви тощо. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря⁵⁵. Найбільш поширеним набором приміщень були житлові приміщення для господарів, слуг і наймитів, і комори⁵⁶.

⁴⁷ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 133.

⁴⁸ Там само. С. 365.

⁴⁹ Там само. С. 441.

⁵⁰ Там само. С. 95.

⁵¹ Там само. С. 393.

⁵² Там само. С. 124.

⁵³ Докладно про еволюцію питання родини див. *Ворончук І.* Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І.О. Ворончук //Розділ 1.1. Історичне поняття родини. К., 2012. С. 18-26.

⁵⁴ *Веремєнко В.А.* Домашня прислуга в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX в. / Валентина Александровна Веремєнко // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – Санкт-Петербург, 2013. – №1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/domashnyaya-prisluga-v-dvoryanskih-semyah-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-v>(дата звернення: 09.05.2019).

⁵⁵ *Волошин Ю.* Вказ. праця. С. 43.

⁵⁶ Там само. С. 45.

Зазначу також, що замість відомих із художньої літератури лакеїв, кухарів, економок та покоївок у середньому господарстві працювали переважно неспеціалізовані слуги, тобто вони обслуговували «все» («*do wszystkiego*»⁵⁷). Англійський термін «*below stairs*» (під сходами) досить часто використовується дослідниками при описі простору, у якому функціонували слуги в британських резиденціях аристократії й заможного середнього класу. Відсутність широкої ієрархії для тих, хто працював «під сходами», супроводжувався фізичною близькістю з роботодавцями. З цього приводу Радослав Понят зауважує, що у невеликих і багатолюдних помешканнях неможливо було досягти чіткого поділу на дві сфери: помешкання, населені сімейством роботодавця, та для працівників. Однак приміщення, відділені та приховані від очей відвідувачів, могли існувати у випадку заміських резиденцій. У містах постійні контакти, спільно виконана робота, а інколи навіть інтимне знайомство було просто неминучим⁵⁸.

Спеціальне приміщення для проживання слуг, як указано в Румянцевському описі, називали людська. У документі записано, наприклад, «в нем (дворе) жилих покоевь для хозяевь две, людських одна»⁵⁹. Однак із 423 домогоспо-

дарств із слугами 225 (54,73%) не мали такого приміщення взагалі, тобто 446 (35%) служителів, імовірно, мешкали там, де й працювали, – у підсобних приміщеннях. Примітно, що більшість таких дворів розміщувалися на форштадті – 198 (79, 42%), і лише 27 (16, 98%) дворів у фортеці не мали людської взагалі. У залежності від заможності власника, кількість приміщень для слуг коливалися від 1 до 6 (див. таблицю 5).

Як бачимо, найбільше слуг 561 (44, 31%) служили у дворах з 1 людською. Загалом таких домогосподарств було 104 у фортеці (тобто 25,5% від усіх дворів де мешкали слуги) та 30 (12,35%) дворів на форштадті. Відповідно 20 (12,58%) та 14 (5,76%) дворів мали 2 приміщення для слуг. Усього 6 дворів у місті мали 3 людських, 4 людських було в 7 домогосподарствах і по 1 господарству мали 5 і 6 приміщень для слуг. Однак, як не дивно, саме в цих начебто найбільш пристосованих до найму дворах мешкали лише 3 і 5 слуг відповідно. Великий будинок «в нем жилих покоев для хозяев п'ять, людських п'ят, анбаров два, конюшня одна, сарай один»⁶⁰ належав прем'єр майору Дніпровського пікінерного полку Якову Козельському. І, мабуть, найбільший маєток у Полтаві «в нем вновь

Таблиця 5

Кількість людських у домогосподарствах фортеці та форштадту

Кількість людських	Фортеця				Форштадт				Разом			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	Слуг	%	Дворів	%
1	480	66,12	104	65,41	81	15,	30	12,35	561	44,31	134	33,33
2	98	13,50	20	12,58	49	9,07	14	5,76	147	11,61	34	8,46
3	32	4,41	4	2,52	11	2,04	2	0,82	43	3,40	6	1,49
4	47	6,47	3	1,89	22	3,89	4	1,23	69	5,37	7	1,49
5					3	0,56	1	0,41	3	0,24	1	0,25
6	5	0,69	1	0,63					5	0,39	1	0,25
немає	64	8,82	27	16,98	382	69,44	198	79,42	446	34,68	225	54,73
Усього	726	100	159	100	548	100	249	100	1274	100	423	100

⁵⁷ Poniat R. Вказ. праця. С. 220.

⁵⁸ Там само. ... С. 220.

⁵⁹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 47.

⁶⁰ Там само. С. 350.

строющихся ... покоев п'ятнадцять, людських шість, конюшня одна»⁶¹ належав графу Розумовському, у якому мешкав управляючий та слуги, а частину приміщень здавали в оренду. Тобто кількість існуючих приміщень для слуг часто не відповідала кількості найнятих служителів (див. таблицю 6).

Як бачимо, найбільше (26 слуг) проживало у дворі полкового судді Григорія Сахновського з 4 кімнатами для слуг. 2-х із них наймав підданий Сахновського Степан Фурман, який проживав у тому ж дворі в окремо збудованій хаті (їх було усього 16 і у кожній проживали піддані судді із родинами, однак вони слуг не мали). Тобто 24 особи начебто повинні були розміщуватися в 4 кімнатах по 6 осіб. Однак серед них було кілька сімей, які, за логікою, повинні б мешкати разом. Так у дворі мешкали Микола Слюсар з дружиною і двома сестрами 40 і 28

років, Григорій Рак з матір'ю (52 роки, слабка здоров'ям від старості), Афанасій Кучер з дружиною і двома дітьми, Леонтій Алфетович з дружиною, троє хлопців 16, 16, 9 років, 5 дорослих жінок і 5 дівчат, одна з яких кріпачка. Було б надзвичайно цікаво дізнатися докладніше про місце кожного в домі, однак джерело не містить подібної інформації. Додам, що у дворі ще були 6 комор, конюшня і два сараї, деякі з них теж могли використовуватися для відпочинку⁶².

Загалом у 4 кімнатах для слуг розміщувалося: 1, 4, 5, 11 слуг на 1 двір на форштадті, та 3, 16, 24 особи у домогосподарствах фортеці. 6 дворів мали по 3 кімнати для слуг, де мешкали 1, 2, 6, 7, 8, 11 слуг. Усі інші двори – 168 (41,17%) мали 1-2 людських, у яких проживали від 1 до 22 слуг (1 людська і 22 служителя було у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка⁶³).

Таблиця 6

Кількість слуг у дворах з певною кількістю людських

Двори з певною кількістю людських															
Кількість слуг у дворі	Фортеця						Разом	Форштадт						Разом	Усього
	1	2	3	4	6	н		1	2	3	4	5	н		
1	14	3				11	28	9	1	1	1		117	129	157
2	14	4	1			9	28	12	3				43	58	86
3	15	2		1		5	23	3	6			1	17	27	50
4	18	1					19	2	1		1		9	13	32
5	10	3			1	2	16	2			1		4	7	23
6	9	3	1				13		1				1	2	15
7	6	1	1				8		2				3	5	13
8	8		1				9						2	2	11
9	6	1					7						1	1	8
10	2						2	1		1				2	4
11		1					1	1			1		1	3	4
14	1	1					2								2
16				1			1								1
22	1						1								1
26				1			1								1
Усього	104	20	4	3	1	27	159	30	14	2	4	1	198	249	408

⁶¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. ... С. 124.

⁶² Там само. С. 200-203.

⁶³ Там само. С. 116-117.

Що до господарств, де не було зафіксовано спеціального приміщення для слуг, більшість – 128 (31,37%) дворів наймали лише 1 слугу. 52 (12,7%) такі господарства мали двох служителів, 22 (5,4%) – трьох, 9 (2,2%) – чотирьох, 6 (1,47%) – п'ятьох, 8 (1,96%) дворів мали від 6 до 11 слуг. Виникає питання: де в такому випадку проживали робітники, якщо, наприклад, у дворі козака Якіма Артюха були три покої для господарів, амбар і сарай та проживало 9 членів його родини й 11 слуг⁶⁴?

Висновки. Варто зауважити, що згідно з даними Румянцевського опису слуги мешкали майже в кожному дворі у фортеці й у кожному третьому на форштадті, а також у 8 бездвірних хатах і 38 підварках. У середньому наймалися 3 особи на господарство (4, 3 – у фортеці, 2, 1 – у передмісті). Більшість служителів – 93,8% (1195 осіб) мешкали саме у дворах. Загалом, 423 (36,2%) із 1167 господарств користувалися послугами наймитів, при цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою – 167 (65,2%) із 256, описаних у документі, та 256 (28,1%) із 911 домогосподарств на форштадті. Це свідчить про те, що в кожному з наведених типів домогосподарств існувала необхідність у додатковій робочій силі, недостачу якої компенсували наймом «служителів» та «робітників», як їх називає джерело.

Лише 85% слуг (1088 осіб) наймали власники двору. Інколи слуги мешкали навіть в адміністративних будівлях чи наймалися до осіб, що орендували житло. Примітно, що, крім невеликої плати власнику будинку, ці особи мали достатньо коштів, щоб заплатити ще й працівникам. Майже 10% слуг (127 осіб) проживали в господарствах підданих. Імовірно, значну частину підданих становили ремісники, які працювали на своїх патронів і не належали до цехів. Частина з них наймала кількох слуг або й учнів.

Чимало дослідників уважали слуг членами родини. Однак встановити місце фактичного проживання в домі такої чисельної групи осіб не видається можливим. Враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель, можна припустити, що частина з них мала свій «вугол» там, де й працювала, в підсобних приміщеннях. Спеціальне приміщення для проживання слуг називали людська. Однак із 408 домогосподарств із слугами – 225 (54,73%) не мали такого приміщення взагалі. У залежності від заможності власника, кількість людських коливалися від 1 до 6, однак існуючі приміщення для слуг часто не відповідали кількості найнятих служителів, адже у дворі з 1 людською могли наймати від 1 до 22 служителів.

References

Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Vydavets' Oleh Filiuk, 232 s. [in Ukrainian].

Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr. (2012). / upor., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna. Kyiv: Nash chas, 576 s. [in Ukrainian].

Poniat, Radosław. (2011) *Śłużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku.* – Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 378 s. [in Polish].

Veremenko, V. A. (2013). *Domashniaia prysluha v dvorianskykh sem'iakh Rossyiu vo vtoroy polovynе XIX nachale XX v.* Vestnyk Lenynhradskoho hosudarstvennoho unyversyteta ym. A.S. Pushkina, 4 (1), 181-191. Retrieved May 9, 2019 from <https://cyberleninka.ru/article/v/domashnyaya-prisluga-v-dvoryanskih-semyah-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-v> [in Russian].

Voloshyn, Y. (2016) *Cossacks and Commoners: The City Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century.* Kyiv: K.I.C., 356 s. [in Ukrainian].

⁶⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 217-219.